

Tibori Szabó Zoltán–Újvári Mária: *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948)*. Kolozsvár–Cluj, 2015, Minerva Művelődési Egyesület Kiadója – Editura Asociației Culturale Minerva. 436 p.

1918. december 24-én Kolozsvárra bevonultak a román királyi csapatok. A nemzetközi jog szerint a város megszállás alá került, s ez a megszállás rövidesen egészen Budapestig terjedt. Sokáig reménykedtek a kolozsváriak, hogy a háború után meghúzandó határok a várostól keletre fekszenek majd. 1919 vége felé azonban már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Kolozsvárt be fogja kebelezni a megszületendő Nagyrománia. A kolozsvári és az egész erdélyi magyarság magára marad, új keretek közt kell életterét kialakítania. Harcolnia kell százados intézményei megtartásáért és új intézményeket kell teremtenie, amelyek a kisebbségi létfeltételekhez igazodjanak. Még az 1920-as trianoni békediktátum aláírása után is bizonytalan volt jó ideig, hogy az új hatalom milyen kereteket engedélyez a kisebbségeknek. Sok mindent megígértek, de az ígéretek közül csak kevés valósult meg, s azokért is harcolni kellett. A fennmaradás, a túlélés egyik eszköze volt az önszerveződés, a saját erők felhasználása.

Az önszervezés terén különösen fontos szerep hárult a kolozsvári Társadalom elnevezésű klubra. Még 1872-ben létesítették a Bel-Magyar utcában teketársaságként, amely aztán a század végén kiköltözött a Majális utca egyik kertjébe, s ott már a nagypolgárság, ta-

nártársadalom tavasztól ősziig működő találkozóhelyévé vált. Társadalmi és politikai kérdéseket tárgyaltak meg a városban élő különböző felekezettű és beállítottságú értelmiségiek. Az 1920-as években a romániai magyarság égető kérdéseit is itt tárgyalták meg, s nem egy indítvány itt született, nem egy intézmény csírái itt jelentek meg. 1922-ben Gyallay Domokos hozta létre a Társadalmon belül a híres „csütörtöki társaságot”, mely a konzervatívabb erdélyi értelmiségiek tanácsának számított.

Valószínűnek tekinthető, hogy 1919 vége felé a Társadalomban fogalmazták meg azt az igényt, hogy a tankönyvkiadás, a szépirodalom és a napisajtó támogatására Kolozsvárt egy részvénytársasági alapon működő tőkeerős nyomdaipari vállalatot kell létesíteni. Ez lett a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Ennek történetéről eddig alig írtak. Mindössze néhány évfordulós cikk jelent meg róla. A kommunizmus idején konzervatív érdekeket kiszolgáló ipari vállalként tartották számon, s ezért nem volt tanácsos múltját kutatni. A műintézet egykori munkatársa, Krizsó Kálmán ugyan az 1960-as évek végén megírta a „Kolozsvár tartományi” nyomdászati és hírlapirodalom történetét, de ez a munka nem láthatott

nyomdafestéket, mindmáig csak gépiratos példányait forgathatják. Miután 1991-ben megalakult a kolozsvári Minerva Művelődési Egyesület, s felvállalta az egykori részvénytársaság hagyományait, sőt egykori ingatlanjai visszaszerzéséért is harcot indított, természetesen tűnt az igény, hogy meg kell írni a régi Minerva történetét, össze kell gyűjteni a rá vonatkozó adatokat. Erre maga a jó tollú újságíró, az egyesület elnöke, Tibori Szabó Zoltán vállalkozott.

A 2015 decemberében bemutatott kötet valóságos album és adattár is egyben. Jóformán mindent egybegyűjt, amit a Minerváról fel lehetett deríteni, s amit érdemes tudni. Az Előszót Dávid Gyula irodalomtörténész, a kolozsvári könyvkiadók-szerkesztők doyenje jegyzi. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a Minerva is hozzájárult ahhoz, hogy némi ingadozás után Kolozsvár váljék az erdélyi szellemi-irodalmi élet központjává. A Minerva nemcsak nyomdavállalat, hanem valóságos szellemi műhely volt, aminek történetéről eddig csak nagyon keveset tudtunk.

Tibori Szabó Zoltán százoldalas, rengeteg fényképpel, reprodukcióval illusztrált tanulmánya tizennégy fejezetben és négy táblázatban mutatja be a Minerva történetét és munkásságának eredményeit. Mint a bevezetőben elmondja, nagyon kevés forrás állt a rendelkezésére. Van ugyan a Kolozsvári Állami Levéltárban egy *Minerva*

nyomda elnevezésű fond, de ez csak a gazdasági tevékenységre vonatkozó iratokat tartalmazza. Szerencsére itt megőrződött az egykori alapító részvényesek névsora. A legtöbb adatot az évente a közgyűlés elé terjesztett és 8–10 oldalon ki is nyomtatott Jelentések tartalmazzák. Huszonkét év üzleti jelentését sikerült megtalálni, így tehát hét év jelentései hiányoznak, de ezekből az 1945–1948 közötti évekre vonatkozóak bizonyára nem kerülhettek sajtó alá.

Az első fejezet a Minerva megalapítási körülményeit és anyagi alapjának előteremtését vizsgálja. Valószínűnek tűnik, hogy 1919 decemberében tették közzé azt a felhívást, amely a nyomdaipari vállalat részvényesi alapon történő megalapítására szólított fel. A részvénytársaság 1920. augusztus 16-án alakult meg 553 részvényessel, 1,5 millió lej alaptőkével. „Az alapító tagok között olyan nevekkal találkozunk, mint például a Bethlen, a Bánffy, a Betegh, a Kemény, a Teleki és a Wass főnemesi családok különböző tagjai, Gyergyai Árpád, György Lajos, Grandpierre Emil, Kristóf György, Makkai Sándor, Mikó Imre, Pusztai Kálmán, Tavaszy Sándor, Vásárhelyi János és Vékás Lajos. A lista sok neves orvos és tanár nevét is tartalmazza. Az alapítók Erdély, a Bánság és a Partium különböző részein éltek, és közöttük zömében magyarok, de magyar zsidók, magyar örmények és magyar kultúrájú románok egyaránt szerepeltek” – állapítja

meg Tibori. Nincs oldalszám. A teljes névsort különben a függelékben közli. A szerző helyesbíti azt az eddig elterjedt megállapítást, hogy „az erdélyi magyar egyházak támogatásával” alapították volna a nyomdát, ugyanis az egyházak testületileg csak később léptek be a részvényesek közé. Véleményünk szerint itt az egyházak erkölcsi támogatásáról is lehet szó. Az egyházak belső – szigorúan megszabott – gazdasági ügyrendje nem tette lehetővé, hogy egy még bizonytalan jövőjű részvénytársaságba befektessenek. Viszont számos egyházi vezető neve szerepel a jegyzékben. A cégbejegyzést követően a Minerva 1920. szeptember 27-én kezdte meg működését.

A második, de talán legfontosabb fejezet a műintézet irányítóit, vezetőit és szakembereit veszi számba. Kiderül, hogy nagyon kevés személy nevét ismerjük. A részvénytársaság elnöke kétéves megszakitással az 1944 őszén meggyilkolt Óvári Elemér ügyvéd volt. Ama két év alatt, 1942-ben és 1943-ban Papp József ügyvéd, Kolozsvár 1917 júliusa és 1918 novembere közti főispánja viselte e tisztséget. Az operatív vezetés a 40 éves Vékás Lajos vezérigazgatóra hárult, aki 1919-ig törvényszéki bíróként dolgozott, s a román király iránti hűségeskü megtagadása miatt elbocsátották. 1940 decemberében a kolozsvári Királyi Ítéltábla elnökéül nevezte ki a magyar államhatalom. Vékás kiváló szervezőképességét, gazdasági érzékét dicséri, hogy a rend-

kívül nehéz politikai és gazdasági viszonyok közt is fenn tudta tartani az intézményt, sőt az ország egyik legfontosabb nyomdaipari vállalatává tette. Legfontosabb munkatársai a nyomdaigazgatók voltak: Imre Kálmán, Lengyel Albert, Major József. A döntéseket azonban egy igazgatótanács hozta, melynek elnöke a részvénytársasági elnök volt (Óvári, illetve Papp), s tíz-tizenöt tagja között a támogató egyházak püspökei, a magyarság politikai vezetői is szerepeltek. Még a román főtanfelügyelőt is bevették, talán hogy megkönnyítse a tankönyvkiadást. A részvénytársaság részéről egy felügyelőbizottság ugyancsak ellenőrizte az ügymenetet. Az ügyvezető igazgatói, majd 1940 után a helyettes vezérigazgatói tisztséget Moldován Pál töltötte be. Róla nem derül ki, hogy az egyetem egykori professzorának, Moldován Gergelynek a fia, 1892–1947 között élt, és azonos a kötetben is idézett Jász Pállal, ez volt ugyanis írói álneve. Még néhány részlegvezető nevét sorolja fel a tanulmány, néhol dátumokkal. (Az adatok nélkül említett cinkográfus Keresztes József sírja a Házsongárdi temetőben található, csak mesterségét és 1979-es halálzási dátumát írták fel rá.) A nyomda kiemelkedő értelmiségi alkalmazottjai Görög Ferenc és Gyallay Pap Domokos voltak. Mindketten diplomás történelemtanárok. Görög Ferenc a szászvárosi Kún Kollégium felszámolása után annak igazgatói székéből került a nyomdához. Gyallay vi-

szont egy ideig Unitárius kollégiumi állásával párhuzamosan végezte szerkesztői munkáját, majd 1927-től vált a Minerva főállású alkalmazottjává.

A következő fejezetek a gazdasági élet alakulásának és a politikai változásoknak függvényében korszakokat alapítanak meg az intézmény életében, s ezek teljesítményét vizsgálják, főleg az évi jelentések tükrében. Az 1920–1923 közötti évek alapozzák meg a nyomda hírnevét. Indulásként Stief Jenőnek az egyetem kiadványait sokszorosító nyomdáját és könyvkötészetét vásárolják meg, a következő évben Stein János főtéri könyvkereskedését is hozzávásárolják. Felállítják a cinkográfiai műhelyt, hogy illusztrációkat nyomtathassanak. 1920-ban egyetlen tankönyv és az Erdélyi Orvosi Lap kiadása veti meg az alapot. A következő évben már megalapítják két saját folyóiratukat, a Reményik Sándor szerkesztette *Pásztortüzet* a műveltebb olvasók részére, valamint a Gyallay Domokostól irányított *Magyar Nép* című hetilapot a vidéki, éppen csak olvasó közönség számára. Ezeknek az éveknek a terméséhez tartozik a később helikoni triázként emlegetett három erdélyi költő híres köteteinek a kinyomtatása: *Falusi elégia* (Áprily Lajos), *Vadvizek zúgása* (Reményik Sándor), *Erdély hegyei közt* (Tompai László). Számos tankönyv (26 cím), egyházi kiadvány és néhány tudományos munka ezen évek termése.

Az 1923–1929 közötti szakaszt a folyamatos megerősödés, a terjeszke-

dés és építkezések jellemzik. Már 1922-ben elhatározzák, de csak minisztériumi jóváhagyás után tudják a 2 millió lejre történő tőkeemelését végrehajtani. Ekkor lépnek be testületileg is a magyar egyházak a részvénytársaságba. Lényeges mozzanat, hogy 1923 októberében megvásárolják a Brassai Samuel utcai ingatlant, ahová új, emeletes székházat építenek. Ezután ide összpontosítják a szétszórtan működő irodákat és műhelyeket. Ehhez a telekhez idővel még a szomszédos telkeket is hozzácsatolják. Újabbnál újabb gépeket szereznek be, sőt vonalzó intézetet is felállítanak. Részvényérdekeltséget biztosítanak egy marosvásárhelyi és egy dicsőszentmártoni nyomdában, ezeket utóbb felvásárolják. Ekkor már saját kiadványaik sokszorosítása mellett egyre több bér munkát vállalnak. Megindítják az *Erdélyi Almanachot* és az *Erdélyi Irodalmi Szemlét*, az első romániai magyar tudományos folyóiratot. Ebből nő ki az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozat. Kós Károly, Gulácsy Irén történelmi regényeit is ők hozzák ki. Kristóf Györgynek a román művelődési minisztérium megbízásából írt, s Bitay Árpádtól románra fordított centenáriumi Jókai-monográfiáját szintén ők sokszorosítják. 1927-ben a sajtójuk alól kikerült művek példányszáma meghaladja az egymilliót.

A nagy gazdasági válság éveiként mutatja be a szerző az 1929–1933 közötti korszakot. 1930-ban a részvénytársaság 45 helyiségben működik, 115

szakmunkást, valamint 52 tisztviselőt, szerkesztőségi és kiadóhivatali alkalmazottat foglalkoztat. A külső tisztviselőkkel együtt összesen 182 személy áll szolgálatában. Ebben az évben az Erdélyben megjelent magyar könyvtermelés egynegyed része a Minerva nyomdájából kerül ki. 1929 végén a nyereségesség megőrzésére beindítják az Erdélyi Magyar Népkönyvtár-akciót. Igyekeznek minden magyar faluban könyvtárat létesíteni. 1931-ben már nagyon érinti a Minervát is a gazdasági csődhelyzet. Elmaradnak a megrendelések. A tanterveket a minisztérium olyan gyorsan változtatja, hogy mire a tankönyv elkészül, már használhatatlan. Kénytelenek a két lap, a *Pásztortűz* és a *Magyar Nép* példányszámát csökkenteni, az alkalmazottak egy részétől megválnak, mások fizetését átmenetileg lefaragják.

A válság utáni lendület esztendeiként olvashatunk az 1934–1940 közötti korszakról. A kiadásukban megjelenő két lap példányszáma fokozatos növekedésnek indul. Egyre több megrendelést kapnak. Úgyhogy 1935 végén már újabb alaptőke-emelést kezdeményeznek. Az újabb részvények eladásával hatmillió lejre nő tőkájük. 1935-ben átveszik az addig Szatmáron megjelenő *Új Cimborá* című képes gyermeklap kiadását. Bánffy Miklós, Bárd Oszkár, Karácsony Benő, Kós Károly, Nyíró József, Szabédi László, Tamási Áron irodalomtörténeti szempontból jelentős munkáit adják ki. A jól menő üzem

újabb építkezéseket tesz szükségessé: emeletet húznak a főépületre, az udvari épületeket is bővítik 1938-ban. Ebben az évben megvásárolják egy új cinkográfiai eljárás szabadalmát, úgyhogy még jobb minőségű illusztrációkat nyomtathatnak. 1937-ben a Kolozsvárt megjelent összes munkák össziszámának 60%-át a Minerva nyomtatta. A romániai magyar könyvek 37,93%-át tette ki e nyomda termése. Számos folyóirat mellett olyan sorozatokkal büszkélkedhettek, mint *A Magyar Nép Könyvtára* (1939-ig 62 füzet), *Minerva Könyvtár* (15 füzet), *Magyar Ifjúság Könyvtára* (12 füzet), *Pásztortűz Könyvtára* (18 füzet), *Erdélyi Tudományos Füzetek*, *Erdélyi Ritkaságok*, *Minerva Népkönyvtár*. Ezek füzetenként négy-hatezer példányban jelentek meg.

A szerző itt beiktat egy rövid fejezetet *Román kiadványok a Minervánál* címmel. Mert a Minerva tankönyv-kiadóként is kénytelen volt magyaroknak szánt román nyelvkönyveket kiadni. A már említett románra fordított Kristóf-kötet mellett megjelentette 1929-ben a *Minerva – Enciclopedia Română* című csaknem ezer oldalas, 50 műmellékletet tartalmazó lexikont. Ez az erdélyi román művelődés történetének első ilyenyszerű összefoglalása, mindmáig használt kútfője.

A bécsi döntés utáni évek (1940–1944) visszaesést okoznak a részvénytársasági alapon nyugvó vállalat történetében. Kolozsvár is beilleszkedik az

összmagyar kultúra körforgásába, a Minerva elveszti addigi kulcsszerepét. A fővárosi lapok és kiadványok elárasztják az itteni piacot. Ráadásul a húszesztendei tapasztalattal rendelkező jó kereskedelmi érzékű vezérigazgatótól is meg kell válniuk. A *Pásztortűz* és a *Magyar Nép* terjesztése a Romániánál maradt dél-erdélyi megyékben lehetetlenné válik, s ez is visszaveti példányszámukat. Az *Új Cimbora* iránti kereslet annyira csökken, hogy 1940 végén kénytelenek kiadását beszüntetni. 1941-ben újabb tőkeemelést követően átveszik az *Ellenzék*, az *Esti Lap*, a *Keleti Újság* és a *Magyar Újság*, vagyis valamennyi helybéli napilap nyomtatását. A Minerva tankönyvkiadása lényegesen lecsökkent, hiszen az ekkori tankönyvek többsége összmagyar jellegű volt, s a fővárosi nyomdákból került ki. 1942 végén, 1943-ban valamilyes javulás állt be az üzleti helyzetben, de a háborús viszonyok, a katonai behívások újabb nehézségeket okoztak. Az 1944 októberében bekövetkezett hatalomváltás után a három magyar egyház lemondott Minerva-részvényeiről, melyek 52%-ot tettek ki, s azokat átengedte a vállalat személyzetének. Az első negyedszázada alatt a Minerva 4 milliónál több könyvet nyomtatott ki, amelyeknek közel fele saját kiadású volt, ezeknek a felét pedig 265 tankönyv példányai tették ki.

A Minerva sorsa a második világháború után c. fejezet jóformán négy év zavaros utójáték a sikeres negyedszázadhoz.

Miközben tulajdonjoga körül vita alakult ki, a nyomda végezte a maga munkáját. Tankönyvek és broszúrák mellett az ekkor induló lapokat, folyóiratokat (*Dolgozó Nő, Egység, Erdélyi Szikra, Falvak Népe, Lupta Ardealului, Népvédelem lapja, Plugarii, Utunk, Világosság*) sokszorosította. 1945-ben az ellenséges vagyonok közé sorolták a nyomdát, felvéve a CASBI-jegyzékbe. 1946 végén a *Hivatalos Közlönyben* közzétett határozattal törölték erről a listáról. 1948-ban viszont a Minerva Rt. teljes vagyonát államosították, s a Román Munkáspárt Kiadójának tulajdonába juttatták. Törvényileg azonban csak 1979-ben került az állam birtokába. Akkor teljes felszerelését új telephelyre szállították, az ingatlanokat pedig különböző vállalatok közt szétosztották. Egy részük felett még mindig folyik a per.

A Minerva tevékenységének négy vonatkozását külön-külön fejezetben is elemzi a szerző. Az első a tankönyvkiadás. Ennek volt a legnehezebb eleget tenni. Tanárembert lehetett találni, aki megírja őket. De engedélyeztetésük külön procedúrát igényelt. „Az engedélyezés szempontjai és feltételei, a tankönyvekkel szemben felállított követelményrendszer pedig szinte évente változott, sok esetben olyan helyzetet teremtve, hogy mire a legutóbbi hatályos normáknak megfelelő tankönyv megjelent, már nem lehetett belőle tanítani, mert új előírás született” – összegezte Tibori. Mégis kihozták összesen 274 tankönyvet a 29 évi működés alatt.

1940-ben, 1943-ban és a következő évben egyet sem, 1920-ban és 1942-ben 1–1-et. A csúcsev 1946 volt 29 tankönyvvel, ezt 1922 (26 cím) és 1923 (23 cím) követi.

A második és a harmadik külön fejezet a *Magyar Nép*, illetve a *Pásztortűz* című lapokra vonatkozik. A *Magyar Nép* magát politikai, gazdasági, szépirodalmi képes hetilapként határozta meg, a falusi lakosság részére íródott. Első száma 1921. november 25-én jelent meg, az utolsó 1944. szeptember 9-én. Szerkesztője, Gyallay Domokos tudott a nép nyelvén írni. A legjobb tollforgatókat nyerte meg lapja munkatársaiul, s elérte, hogy azok is közérthetően fogalmazzanak. A lap az 1930-as években az Országos Magyar Párt nézeteit hirdette és magyarázta. 1940 után, amikor már Dávid Iván lett a főszerkesztő, az Erdélyi Párt nézeteit tükrözte a lap, néha antiszemita hangot is megütve. Sajnálkozva kell megállapítanunk, hogy a szerző egyetlen szóval sem utal e fejezetnél arra, hogy egy Gyallay Domokos műveiből összeállított kötet jelent meg a *Romániai Magyar Írók* sorozatban (*Vaskenyéren és tizenhat elbeszélés*. Bukarest, 1996). Ennek félszáz oldalas – még 1986-ban írt, de akkor a cenzúrától félresöpört – bevezető tanulmánya külön fejezetben dolgozza fel a *Magyar Nép* történetét. A *Pásztortűz* irodalmi, művészeti és társadalompolitikai képes folyóiratként indult 1921. január 9-én. Eleinte hetente, majd kéthetente, végül 1938-

tól havonta jelent meg. Az utolsó szám 1944. február 15-én került ki a nyomdából. Felelős és főszerkesztői közt volt Reményik Sándoron kívül Nyíró József, Walter Gyula, György Lajos, Áprily Lajos, Gyallay Domokos, Dsida Jenő, Császár Károly, Vásárhelyi Ziegler Emil. 1927-es üzleti jelentésükben azt írták, hogy „Erdély csaknem valamennyi jelesebb íróját sikerült megnyerni”. Ez azonban csak a konzervatív álláspontot elfogadók vonatkozásában igaz. A kommunista időkben, amikor Gaál Gábor szemüvegén át illett az irodalmat megítélni, a *Pásztortűz* mindig negatív minősítést kapott. Értéktételeire nem illett hivatkozni. A lap művészeti és kritikai rovata meglehetősen széles skálán mozgott.

A szerző a negyedik kiemelt fejezetben a Minerva művészetpártoló tevékenységét mutatja be. Itt olvashatunk arról, hogy a részvénytársaság Brassai utcai székházának manzárdját 1933/34-ben egy évre átengedték Szolnay Sándornak és Szervátiusz Jenőnek, hogy ott szabadiskolát vezessenek. A 30-as években művészeti tárlatokat rendeztek a Minerva központi helyiségeiben. Vágó Gábor szobrászművésznek pedig megengedték, hogy a 20-as évek végétől a nyomda udvarán külön műtermet tartson. A kiadványokban a modern művészeti irányzatok csak lassanként leltek otthonra, de idővel szinte valamennyi Kolozsvárt élő művész illusztrációkkal járulhatott hozzá a könyvek díszesebbé tételéhez.

Ács Ferenctől Kós Károlyon át Pap Domokosig és Tóth Istvánig jelen voltak a kiadványokban. Gy. Szabó Bélának albumát adták ki. Sokuk kiállítási plakátját, katalógusát is a Minerva nyomtatta. A kötet albumjellegét biztosítja a 28 oldalnyi fehér-fekete és színes műmelléklet.

A tanulmányt statisztikai kimutatók zárják az évi könyvkiadásról és könyvnyomtatásról, a Minerva népkönyvtár-akciójáról, a Minerva üzleti eredményeiről, a kinyomtatott sajtótermékek példányszámáról. A néha milliós tételeket feltüntető számsorok igen hatásosak, de igazán csak úgy lehetne őket értékelni, ha a kor más nyomdáinak eredményei nyújtanának valamelyes összehasonlítási alapot.

A történeti tanulmány függelékét képezik a részvénytársaság alapítóinak már említett névsora mellett Vékás Lajosnak és Jász Pálnak az első tíz év tevékenységét összefoglaló írásai, Nyíró József 1940-ben közölt Vékás Lajosportréja, valamint Murádin Jenő 1980-ban az *Igazságban* közzétett írása, amelyben elsőként kezdi ébresztgetni az akkor éppen széthordott Minerva nyomda emlékezetét.

A kötet központi részét az Újvári Mária összeállította hatalmas bibliográfia teszi ki. Mint említi, Monoki Istvánnak az 1919–1940 közötti évekre vonatkozó bibliográfiája szolgáltatta munkájához az alapot, s annak könyvészeti leírásához igazodott az utóbb felkutatott kiadványok esetében is. A

bibliográfia méreteit jellemzi, hogy 217 oldalra terjed, s 2832 tételt sorol fel. Ezekben belül külön csoportosítja az (1) iskolai tankönyveket, (2) könyveket, broszúrákat, aprónyomtatványokat, (3) almanachokat, évkönyveket, (4) kalendáriumokat, naptárakat, (5) kiállítási katalógusokat, (6) sorozatokat, valamint az (7) időszaki kiadványokat. De még az 1991-ben újjáalakult Minerva kiadványai is beleférnek e könyvészetbe. Roppant kitartás, rengeteg türelem kellett ennyi cím összegyűjtéséhez, szakszerű leírásához. S még azt sem mondhatja a bibliográfus, hogy munkája teljes. Nagyobb kiadvány már aligha bukkan fel, de 5–10 oldalas, a szerző rendelkezésére pár tucat példányban készült különlenyomatok, meghívók bizonyára még kallódnak egyik-másik könyvtárban, írói hagyatékban.

Névmutatók – külön a tanulmányhoz, külön a bibliográfiához – és idegen nyelvű ismertetések zárják a kötetet. Ez utóbbiakat nemcsak a manapság szokásos román és angol nyelven, hanem németül, franciául és oroszul is olvashatjuk. Így e kötet a világ számos pontján segítheti majd a bibliográfusi munkát, megkönnyíti a benne leírt kötetek azonosítását.

A könyv számos unitárius vonatkozása közül az alapítók névsorából a már említettek mellett még kiemelhetjük néhány közismert személyiség nevét: Abrudbányai Ede, Abrudbányai Géza, Borbély István, br. Daniel Lajos és Ferenc (Vargyas), Elekes Domokos

(Székelykeresztúr), Ferencz József, Ferenczy Géza (Nagyajta), Hadházy Sándor, br. Petrichevich Horváth Arthur (Magyarpéterlaka), br. Petrichevich Horváth Kálmán (Felsőzsuk), Kisgyörgy Sándor (Vargyas), Kiss Elek, Lőrinczy Dénes (Lupény), Mikó Lőrinc, Szent-Iványi József (Farnas), Zsakó Kálmán (Marosvásárhely), Zsakó Lenke. Testületileg jelentkezett a Székelyszentmihályi Unitárius Egyházközség.

Az unitárius szerzők és műveik kiválogatása a könyvészetből több olda-

las listát eredményezne. Itt csak Gál Kelemen két alapvető munkájára utalunk: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* 1935-ben megjelent két kötete több mint ezer oldalt, a *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élte és kora* (1936) 436 oldalt tesz ki. Az időszaki kiadványok között a következő unitárius vonatkozású címeket találjuk: *Keresztény Magvető* (1922–1927 között), *Kévekötés* (1931), *Unitárius Közlöny* (1920–1921, 1933–1935).

Gaal György